

Jarosław Kilias

**NARODOWOŚĆ
JAKO PROBLEM NAUKOWY**

**Naród w socjologii czeskiej
okresu międzywojennego**



Wydawnictwo Naukowe
SCHOLAR

Redaktor: *Magdalena Pluta*

Korekta: *Iwonna Olszewska*

Projekt okładki: *Krzysztof Szczepanik*

Tytuł dotowany przez Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego ze środków przeznaczonych na badania własne oraz pochodzących z grantu KBN nr 1 HO2E 026 16.

© Copyright by Jarosław Kiliński, Warszawa 2000

ISBN 83-87367-86-9

Wydawnictwo Naukowe „Scholar”
ul. Krakowskie Przedmieście 62, 00-322 Warszawa
tel./fax 828-93-91, 635-74-04 w. 218;
dział handlowy 635-74-04 w. 219
e-mail: info@scholar.com.pl
<http://www.scholar.com.pl>

Wydanie I. Skład i łamanie: WN „Scholar” (*Jerzy Łazarski*)
Druk i oprawa: Paper & Tinta.

Spis treści

WSTĘP	7
ROZDZIAŁ 1	
NARÓD W SOCJOLOGII CZESKIEJ	11
a) Powstanie i instytucjonalizacja socjologii czeskiej.....	11
b) Naród w socjologii Pierwszej Republiki: wprowadzenie.....	22
ROZDZIAŁ 2	
MASARYK JAKO SOCJOLOG NARODU	31
a) Masaryk jako socjolog.....	31
b) Masarykowska socjologia narodu	54
ROZDZIAŁ 3	
DWIE DYSKUSJE NA TEMAT NARODU	63
I. Spór o czeski charakter narodowy.....	63
a) Jaki jest czeski charakter narodowy?	63
b) ...ale co to właściwie jest: charakter narodowy?	71
c) Socjologiczne post scriptum: Emanuel Chalupný i jego koncepcja czeskiego charakteru narodowego	75
II. Spory o Rádlowską koncepcję narodu	77
a) Filozof Emanuel Rádl.....	77
b) Dyskusje na temat Rádlowskiej koncepcji narodu.....	81
ROZDZIAŁ 4	
NARÓD W SOCJOLOGII INOCENCA ARNOŠTA BLÁHY	104
a) Socjolog Inocenc Amost Bláha.....	104
b) Naród w socjologii Bláhy - Bláhowska socjologia narodu	119
c) Socjologia jako ideologia narodowa?.....	129
d) Masarykowska inspiracja?.....	133
WNIOSKI	137
BIBLIOGRAFIA	140
INDEKS OSÓB	146

Rozdział I

Naród w socjologii czeskiej

a) Powstanie i instytucjonalizacja socjologii czeskiej

Na temat tego, kiedy się właściwie narodziła czeska socjologia, można wieść spory tyleż długie i zajadłe, co jałowe⁷. Jedno ze źródeł nowoczesnej czeskiej myśli społecznej stanowi oczywiście dzieło twórców Odrodzenia Narodowego, co czyni ją rówieśniczką nowoczesnego narodu czeskiego. Do kwestii owych źródeł przyjdzie mi niebawem powrócić, tymczasem jednak zajmują mnie dzieje socjologii uprawianej jako autonomiczna dyscyplina naukowa, co znacznie skraca interesujący mnie okres i kieruje uwagę raczej ku kwestii recepcji nowoczesnej filozofii Zachodu, w tym idei Comte'owskiego pozytywizmu. W przypadku Czech bywa on częstokroć przeciwstawiany najbardziej wpływowej, rodzimej (austriackiej) tradycji filozoficznej, czerpiącej z dorobku empiryzującej i psychologizującej filozofii Johanna Friedricha Herbart. Autorstwo pierwszej czeskiej próby stworzenia systematycznej socjologii przypisuje się zazwyczaj Gustawowi Adolfowi Lindnerowi (1828-1877), profesorowi pedagogiki uniwersytetu praskiego. Sformułował go on w swej wydanej w roku 1871 pracy *Ideen zur Psychologie der Gesellschaft als Grundlage der Sociatwissenschaft* („Myśli o psychologii społeczeństwa jako podstawie nauk społecznych”). Lindner, który w swej twórczości nawiązywał właśnie do filozofii Herbart, przedstawiał społeczeństwo jako organizm, rozwijający się począwszy od form organicznych ku uduchowionej społeczności, ożywianej przez wyższe idee. Autor wskazywał wszakże, że zależności wiążące elementy społecznego organizmu są słabsze od tych, które stanowią o jed-

7 W paragrafie tym w zasadzie rezygnuję z przypisów przywołujących literaturę, z której korzystałem. Dla porządku informuję więc, że opierałem się przede wszystkim na opracowaniach: J. Krála, *Československá filosofie* (Melantrich, Praga 1938); J. Macků, *Vybrané kapitoly z dějin československé sociologie* (Socialistická akademie, Praga 1968); A. Vaňka, *Kapitoly z dějin české a slovenské sociologie* (Univerzita Kariova, Praga 1985). Korzystałem też ze zbiorów referatów przedstawionych na dwóch konferencjach dotyczących dziejów czechosłowackiej socjologii, zredagowanych przez J. Obrdlíkovą, *Brněnská sociologická škola* (Socialistická akademie, Brno 1966) oraz *O koncepci dějin ceskoslovenské sociologie* (współred. D. Slávik, Socialistická akademie, Brno 1968), a także z wydanego w r. 1968 monograficznego numeru *Sociologického Časopisu*, poświęconego historii czechosłowackiej socjologii.

ności indywidualnych organizmów. W analogii do psychologii jednostkowej, choć odróżniając ją od mej - bo świadomość jednostkowa różni się od społecznej, którą tworzą jedynie pojęcia ogólne i idee - przedstawiał też psychologię społeczną.

Na dobre socjologia zadomowiła się w czeskim życiu intelektualnym dopiero później, w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Był to okres wyjątkowo intensywnego rozwoju Czech, w tym także głębokich przemian duchowych. Ich symbol, ale przede wszystkim katalizator, stanowi powstanie w roku 1882 czeskiego uniwersytetu, w wyniku podziału praskiego Uniwersytetu Karola-Ferdynanda na dwie części, czeską i niemiecką. Profesorem filozofii czeskiej uczelni został Tomas Garrigue Masaryk (1850-1937), filozof interesujący się socjologią, autor książki *Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der modernen Zivilisation* („Samobójstwo jako masowe zjawisko społeczne współczesnej cywilizacji!”), przedtem prywatny docent Uniwersytetu Wiedeńskiego. Co prawda, trudno mu w rzeczywistości przypisywać, jak czynił to na przykład Bláha, zasługę „unaukowienia” czeskiej socjologii⁸, nie sposób jednak przecenić jego zasług dla rozwoju tej dyscypliny. Warto zresztą odróżnić szereg odrębnych aspektów roli odegranej przez Masaryka w procesie tworzenia czeskiej socjologii. Oczywiście, był on oryginalnym pisarzem i wykładawcą uniwersyteckim, dość swobodnie korzystającym z nazwy „socjologia” (wygłaszane przez niego wykłady z „praktycznej filozofii” nosiły podtytuł: „na podstawie socjologii”, późniejsza książka na temat rosyjskiej filozofii i ideologii opatrzona była podtytułem „szkice socjologiczne”). Jego dorobek jako twórcy samodzielnych prac naukowych wymaga oczywiście obszerniejszego omówienia, które dokonane zostanie w dalszej części książki. W tym miejscu chciałbym zwrócić uwagę na popularyzatorski aspekt aktywności Masaryka. Chodzi tu zarówno o popularyzację nazwy i ewentualnie programu nowej nauki, jak zwłaszcza o propagowanie pozytywistycznej filozofii, w tym przede wszystkim twórczości Auguste'a Comte'a. Wyrazem tego rodzaju działalności były zarówno artykuły, takie jak *Spisy A. Comte* („Dzieła A. Comte'a”), tekst opublikowany w pierwszym roczniku (1883) pisma *Athenaeum*, jak i broszury oraz publikacje książkowe, w rodzaju ogłoszonej w roku 1884 pracy *Theorie dějin dle zásad T.H. Bucklea* („Teoria historii według zasad T.H. Buckle'a”) czy nawet o rok późniejszego dzieła *Základové konkrétní logiky* („Podstawy logiki konkretnej”), prezentującego zainspirowany systemem Comte'a projekt klasyfikacji nauk, w którym znalazło się też miejsce dla socjologii. Również jego późniejsze publikacje pełniły nierzadko funkcję popularyzatorską, co widoczne jest zwłaszcza w wypadku cyklu artykułów zatytułowanego „Rukověť sociologie. Podstata a methoda sociologie” („Podręcznik socjologii. Istota i metoda socjologii”), opublikowanego w roku 1901 w wydawanym przez filozofa piśmie *Naše doba*. Należy też wspomnieć

8 I.A. Bláha, op. cit, s. 16.

zasługi Masaryka jako inspiratora tłumaczeń i publikacji klasycznych tekstów, na czele ze streszczeniem Comte'owskiej socjologii, opublikowanym w roku 1889 razem z przekładem dwóch rozdziałów *Kursu filozofii pozytywnej*.

Masaryk nie był jedynym pisarzem, który propagował ideę nauki o społeczeństwie, nie był też jedynym, który popularyzował Comte'owski pozytywizm. Wiedzę o dziele Comte'a rozpowszechniał także Josef Durdík, czołowy czeski filozof herbartowski; już w latach siedemdziesiątych wspominał on w swych pracach o socjologii, którą określał mianem *spolkovědy* (nauki o stowarzyszeniach, społecznościach). W latach osiemdziesiątych ukazało się co najmniej kilka różnych prac podejmujących problematykę socjologiczną. Josef Trakal, profesor filozofii prawa Uniwersytetu Karola, opublikował w roku 1885 w *Osvete* informacyjny artykuł zatytułowany „O sociologii” („O socjologii”), w którym uwzględniał twórczość Comte'a i Spencera. Podobne, pozytywistyczne i ewolucjonistyczne wpływy, kombinowane wszakże z rodzimą, lindnerowską inspiracją, dostrzegalne są w pismach pedagoga Emanuela Makovički, autora m.in. pracy *Sociologické črty, poznámky a aforismy* („Szkice, uwagi i aforyzmy socjologiczne”) z roku 1890. Socjologią interesował się także Josef Kaizl, ekonomista i polityk, towarzysz Masaryka z początkowego okresu jego politycznej kariery. W połowie lat osiemdziesiątych powziął on zamiar wydawania biblioteczki socjologicznej, który jednak nie został zrealizowany z powodu niemożności znalezienia zainteresowanego wydawcy. Dopiero schyłek lat dziewięćdziesiątych i początek kolejnego dziesięciolecia przyniosły bardziej widoczne efekty przekładowego wysiłku. W roku 1898 ukazało się czeskie wydanie *Study of Sociology* Herberta Spencera, w 1900 pojawiły się tłumaczenia dzieł: *Social Evolution* Benjamina Kidda oraz *Principles of Sociology* Franklina Giddingsa; trudno przecenić wpływ przede wszystkim ostatniej z wymienionych prac, która przez długi czas pełniła w Czechach funkcję podstawowego podręcznika socjologii.

Dynamiczny, zarówno ilościowy, jak i jakościowy rozwój socjologii nastąpił w okresie bezpośrednio poprzedzającym wybuch I wojny światowej. Działalność podjęła wówczas liczna grupa młodszych uczonych, którzy po zakończeniu wojny utworzyli trzon kadr zinstytucjonalizowanej czeskiej socjologii. Należy wśród nich wymienić w pierwszym rzędzie nieco starszego Břetislava Foustkę (1862-1947), od roku 1905 prywatnego docenta filozofii praskiego uniwersytetu. Ten uczeń i zwolennik Masaryka zadebiutował w roku 1891 studium dotyczącym francuskiego Oświecenia, zatytułowanym *Turgot sociolog* („Turgot [jako] socjolog”). Zainteresowania Foustki w mniejszym stopniu dotyczyły socjologii ogólnej, twórczość jej poświęcona miała zaś w jego przypadku charakter przede wszystkim informacyjny i popularyzatorski był on m.in. autorem hasła na temat socjologii w encyklopedii Otty (1905). Być może pod wpływem swego nauczyciela, podjął również studia dotyczące socjalizmu, których owoc stanowiła praca „Otázka sociální, socialism a sociální hnutí” („Kwestia socjalna, socjalizm i ruch socjalny”), opublikowana

w roku 1911 w czwartym tomie zbioru *Česká politika*; warto zauważyć, że współautorem jednego z rozdziałów tekstu był Edvard Beneš. Najbardziej interesowały Foustkę problemy społeczne i zagadnienia społecznej praktyki. Poświęcił im swą pracę habilitacyjną *Slabí v lidské společnosti, ideály humanitní a degenerace národů* („Słabi w społeczeństwie ludzkim, ideały humanitarne i degeneracja narodów”), opublikowaną w roku 1904, a także liczne popularne teksty agitacyjne. Rola odegrana przez Foustkę w historii czeskiej socjologii nie sprowadza się do jego oryginalnej twórczości. Był on również autorem przekładów - między innymi wspomnianego już tłumaczenia podręcznika Giddingsa; o jego działalności organizatorskiej będzie mowa w dalszej części tekstu.

Pisząc o twórczości czeskich socjologów owego okresu - warto wspomnieć Edvarda Beneša (1884-1948), którego twórczość była nieco luźniej związana z tą nauką. Znany w Polsce głównie jako polityk, był Beneš również uczonym, rozpoczynając przed wojną obiecującą karierę naukową jako profesor Akademii Handlowej, a od roku 1913 - prywatny docent Uniwersytetu Karola. Związany początkowo z (marksistowskim) socjalizmem, studiował jego historię, publikując kilka prac na ten temat, w roku 1912 wydał zaś najważniejsze dzieło tego etapu jego twórczości, książkę *Stranictví* („Partie polityczne” czy może: „Partyjność”), którą można zaliczyć do socjologii polityki, poświęcając ją partiom jako zjawisku właściwemu współczesnej polityce.

Wśród autorów debiutujących w okresie przedwojennym należy wymienić przede wszystkim czołowe postacie czeskiej socjologii okresu międzywojennego, Emanuela Chalupného i Inocenca Arnošta Bláhy. Najważniejszy okres ich działalności przypada na lata powojenne, dlatego ich twórczością zajmę się w dalszej części tekstu; oczywiście dzieło Bláhy, w tym zwłaszcza jego socjologia narodu, zostanie poddane dokładnej analizie w jednym z kolejnych rozdziałów książki.

Czas poprzedzający wybuch I wojny światowej wydaje się jednym z najważniejszych okresów w historii czeskiej socjologii. Prawdopodobnie wówczas nastąpiło ostateczne wyodrębnienie dyscypliny, której kompetencje (i ograniczenia) zaczęły nabierać bardziej wyrazistych konturów⁹. Nie wiązało się to wszakże jeszcze z jej instytucjonalizacją ani z pełną profesjonalizacją: aczkolwiek socjologowie bywali częstokroć zatrudnieni w instytucjach akademickich, to raczej jako nauczyciele filozofii. Nierzadko zresztą wykonywali inne zawody, będąc chociażby nauczycielami gimnazjalnymi. Nie istniała wyspecjalizowana prasa fachowa, choć wydawane były czasopisma naukowe, gotowe publikować rezultaty pracy socjologów. Warto wśród nich wymienić redagowany przez Masaryka interdyscyplinarny miesięcznik *Naše doba*, a zwłaszcza czasopismo filozoficzne *Česká mysl*, prawdopodobnie najważniejszą trybunę socjologów.

⁹ Warto wszak zastrzec, że bez gruntownych badań trudno o pewność co do rzeczywistej trafności tej opinii. Może ona stanowić wynik projekcji późniejszych wydarzeń: błyskawicznej instytucjonalizacji dyscypliny, w czym uczestniczyły właśnie te osoby, które swą naukową aktywność rozpoczęły w okresie poprzedzającym.

Cezurę w rozwoju czeskiej socjologii stanowił z pewnością październik 1918 i powstanie Republiki Czechosłowackiej. Czechosłowackie państwo powołało niebawem do życia dwa nowe uniwersytety, brneński Uniwersytet im. Masaryka i bratysławski Uniwersytet im. Komenského. Stworzenie drugiego czeskiego uniwersytetu stanowiło od dawna jedno z najważniejszych żądań czeskiej polityki, warto jednak zauważyć, że założenie w krótkim czasie dwóch nowych uniwersytetów wymagało wielkiego, być może nawet zbyt wielkiego wysiłku kadrowego i organizacyjnego. Ale to właśnie wówczas doszło do oficjalnego uznania dyscypliny przez instytucje akademickie, czego wyrazem stało się stworzenie katedr i mianowanie profesorów socjologii. Pierwszym z nich został Foustka, mianowany w roku 1919 profesorem zwyczajnym Uniwersytetu Karola. Socjologia trafiła też na oba nowo utworzone uniwersytety: u schyłku roku 1921 profesorem socjologii uniwersytetu w Brnie został Inocenc Arnošt Bláha, zaś w 1924 profesorem filozofii i socjologii uniwersytetu w Bratysławie mianowano filozofa Josefa Krála.

W okresie tym powołano do życia liczne instytucje edukacyjne i badawcze, w których nierzadko istotną rolę odgrywali socjologowie. Spośród nich należy wymienić założony w roku 1919 Socialní ústav Československé republiky (Instytut Socjalny), doradczy organ Ministerstwa Opieki Socjalnej, którego członkami byli m.in. Foustka, Bláha i Chalupný. Instytut był wydawcą pisma *Socialní revue*. W roku 1924 została utworzona Československá akademie zemědělská (Czechosłowacka Akademia Rolnicza). W jej ramach w roku 1926 powstała Główna Komisja ds. Studiów Socjologii Wsi, na której czele stanął Bláha. Warto też wspomnieć o Svobodnej škole politických nauk (Wolnej Szkole Nauk Politycznych) w Pradze, gdzie seminarium socjologiczne prowadził Emanuel Chalupný. Uczelnia ta prowadziła dwuletnie studia dziennikarstwa i nauk politycznych, nie była jednak pełnoprawną szkołą wyższą. Naukę socjologii obejmowały także programy nauczania innych instytucji oświatowych, i to zarówno tych zajmujących się nauczaniem młodzieży, jak i prowadzących uzupełniającą edukację dorosłych; na wymienienie zasługuje zwłaszcza założona w roku 1927 Vyšší lidová škola politická a sociální hlavního města Prahy (Wyższa Ludowa Szkoła Polityczna i Socjalna).

Niezwykle ważnym wydarzeniem, oznaczającym kolejny etap instytucjonalizacji czeskiej socjologii, było założenie stowarzyszenia zawodowego socjologów. Była to Masarykova sociologická společnost (Masarykowski Stowarzyszenie Socjologiczne), na której czele stanął Břetislav Foustka. W roku 1930 jej przewodniczącym został Emanuel Chalupný, zaś dla Foustki, którego aktywność naukowa miała w tym czasie charakter już raczej tylko nominalny, stworzono stanowisko honorowego przewodniczącego¹⁰. Stowarzyszenie pro-

10 Skrajnie negatywne świadectwo o Foustce z lat dwudziestych jako nauczyciela akademickim zawiera pierwszy tom znanych wspomnień Václava Černého (*Paměti*, Sixty-Eight Publishers, Toronto 1982, s. 107). Trudno jednak uznać Černého za w pełni wiarygodnego świad-

wadziło wszechstronną działalność naukową, organizacyjną i propagandową, organizując m.in. publiczne wykłady i koordynując współpracę z zagranicznymi socjologami. W roku 1930 Masarykova sociologická společnost została przyjęta do Institut International de Sociologie, a jej reprezentanci brali udział w jego kolejnych kongresach.

Stowarzyszenie prowadziło także działalność wydawniczą, wydając w latach 1925-1937, we współpracy z wydawnictwem Orbis, 15 prac autorów czeskich i zagranicznych. Wyraźnym wskaźnikiem postępującej instytucjonalizacji czeskiej socjologii stało się pojawienie na początku lat trzydziestych czasopism fachowych. Pierwszym z nich był kwartalnik *Sociologická revue*, redagowany przez zespół złożony z Bláhy, Chalupného i Josefa Ludvika Fischera. Założony w roku 1930, od 1931 pełnił funkcję oficjalnego organu MSS. Oczywiście, nawet posiadając własną prasę fachową, socjologowie nadal publikowali również w innych czasopismach.

Działalność organizacji czeskich socjologów nie była jednak wolna od problemów, a jedną z ich głównych przyczyn stanowił prawdopodobnie osobisty konflikt między Chalupným i Králem. Spory spowodowały rezygnację tego ostatniego z funkcji wiceprzewodniczącego stowarzyszenia, a następnie jego wystąpienie z organizacji. Nieco później podobnie postąpili także jego zwolennicy, określam zazwyczaj mianem szkoły praskiej (w odróżnieniu od brneńskiej szkoły socjologicznej, na czele z Blahą, Chalupným i Fischerem). W roku 1937 powołali oni do życia Společnost pro sociální bádání (Stowarzyszenie ds. Badań Społecznych), co ukoronowało instytucjonalny rozłam czeskiej socjologii. Deklarowane cele organizacji miały charakter czysto naukowy i profesjonalny, w przeciwieństwie do szerszych, w znacznej mierze popularyzatorskich zamierzeń MSS.

Socjologowie skupieni wokół Josefa Krala już od roku 1931 publikowali własny periodyk *Socialni problémy* (od szóstego rocznika noszący tytuł *Sociologie a socialni problémy*), który po utworzeniu Společnosti pro sociální bádání stał się jej oficjalnym organem. Należy dodać, że nieco wcześniej, pod koniec lat dwudziestych, rolę ich trybuny odgrywał miesięcznik *Parlament*. Grupa ta wydawała także własną serię publikacji książkowych, zatytułowaną *Knihovna Sociálních problémů* („Biblioteka «Sociálních problémů»”). W jej ramach w latach 1934-1939 opublikowano 6 pozycji.

Wydaje się, że pewną rolę w szybkiej instytucjonalizacji dyscypliny mógł odegrać polityczny autorytet prezydenta Republiki, T.G. Masaryka, a do pewnego stopnia także jego współbojownika i późniejszego następcy, ministra Edvarda Beneša. Już sam fakt, że prezydent uważał się za uczonego, uprawiającego ową dyscyplinę, musiał przysparzać jej niemało prestiżu, zmniejszając skuteczność ewentualnego oporu przeciwko jej instytucjonalnemu uznaniu.

ka: megalomania i niedostatek samokrytycyzmu skłamały go niekiedy do pochopnego (i arbitralnego) ferowania skrajnych ocen.

Niemniej interesujące wydają się drugorzędne skutki oddziaływania autorytetu Masaryka - prezydenta, a zarazem symbolicznego założyciela czechosłowackiej socjologii. Po pierwsze, przyczynił się on do wzrostu popularności dyscypliny, awansując ją do stopnia swoistej nauki narodowej, czego uboczny skutek mogła stanowić skłonność do określania mianem socjologii wszelkich odmian refleksji na temat społeczeństwa. Po drugie, autorytet prezydenta spowodował, że jego postać (bo zapewne w mniejszym stopniu twórczość) stanowiła obowiązkowy punkt odniesienia dla wszystkich profesjonalnych uczonych. Na ogół deklarowali oni pozytywny stosunek do jego spuścizny, choć faktycznie niekiedy głosili tezy jawnie z nią sprzeczne; w każdym razie ich praktyka naukowa odbiegała od anachronicznej już wizji roli socjologa propagowanej przez Masaryka, który wykraczał poza obszar tego, co w dwudziestoleciu międzywojennym wolno było uznać za prawdziwie naukową socjologię. Samo identyfikowanie wizerunku socjologa z obrazem obdarzonego niezwykle wszechstronnymi zainteresowaniami prezydenta mogło skłamać do rozszerzania granic dyscypliny, sprzyjając potencjalnemu otwarciu na myślicieli spoza profesji, tych ostatnich skłaniając zaś do zainteresowania nową gałęzią nauki. Silne związki łączyły przede wszystkim socjologów i filozofów, a wielu uczonych równocześnie uprawiało obie te dyscypliny¹¹.

Dominująca w czeskiej socjologii okresu międzywojennego orientacja teoretyczna nazywana bywa za Inocencem Arnoštem Bláhą mianem „krytycznego realizmu”. Bláha określał ten kierunek jako pośredni pomiędzy skrajnym obiektywizmem a ekstremalnym subiektywizmem socjologicznym; w jego mniemaniu taki „krytyczny realizm” miał stanowić nawiązanie do socjologii TG. Masaryka, od którego zaczerpnięto sam termin. Bláhowskie rozumienie kategorii „krytycznego realizmu” zostanie poddane analizie w dalszej części książki, na razie chciałbym poprzestać na konstatacji, że znaczenie terminu nie jest całkowicie jasne, a pożytek z jego ewentualnego zastosowania - niewielki. O czeskiej socjologii okresu międzywojennego można co prawda powiedzieć, że dominującą w⁷ niej orientację stanowił pozytywistyczny scjentyzm, ale także ten termin może zostać użyty jedynie w najszerszym sensie.

W socjologii Pierwszej Republiki zwykło się wyodrębniać dwie grupy socjologów, określane zazwyczaj jako brneńska i praska szkoła socjologiczna. Pierwsza z nich bywa ujmowana szerzej lub wężiej, obejmując odpowiednio: wszystkich socjologów związanych z MSS i jej organem prasowym, względnie samego Bláhe oraz jego uczniów i zwolenników. Drugą, pozostającą dotychczas nieco na uboczu zainteresowania historyków socjologii, nie posiadającą tylu wyrazistych osobowości i mającą niezbyt wyraźne kontury personalne, tworzyli uczeni skupieni wokół profesora Krála. Teoretyczne rozbieżności między oboma nurtami są dość trudne do zdefiniowa-

11 Wystarczy tu wskazać na takie postaci, jak Král czy Fischer. Zjawisko to wydaje się istotne dla badacza historii socjologii - powinien on wziąć pod uwagę także twórców, których sam niekoniecznie uznałby za socjologów, postrzeganych jednak jako takowych w kontekście współczesnej im czechosłowackiej socjologii. Uwaga ta dotyczy m.in. Emanuela Rádl.

nia. „Praskim” socjologom bliższy był chyba na ogół pozytywizm nieco nowszej daty, co w praktyce przejawiało się w wyraźnym deklarowaniu przez nich profesjonalizmu i w podkreślaniu wagi poprawności metodologicznej, czego odbicie stanowiły dość niekiedy jałowe rozważania metodologiczne. Rezultatem bywała nierzadko tyleż bezkompromisowa, co pedantyczna i małostkowa krytyka dorobku konkurencyjnych uczonych. „Prascy” socjologowie silnie akcentowali niechęć do wartościowania, choć niekiedy brak społecznego zaangażowania. Wydaje się, że pogłębiająca się w latach trzydziestych odrębność instytucjonalna, a także osobista niechęć między czołowymi reprezentantami obu grup. była co najmniej równie ważna jak rozbieżności teoretyczne pomiędzy nimi.

Najbardziej znanymi reprezentantami głównego nurtu czeskiej socjologii byli Inocenc Arnost Bláha oraz Emanuel Chalupný (1879-1958). Chalupný, mieszkaniec Táboru, w którym wykonywał przed wojną zawód adwokata, był niezwykle płodnym pisarzem o nader szerokich zainteresowaniach; co prawda, jego twórczość wykazuje niekiedy wyraźne rysy eklektyzmu i nieco anachronicznego dyletantyzmu. Cechy te powodują, że próba skrótego scharakteryzowania jej okazuje się niezwykle trudna. Pierwszą poważną pracą Chalupného był dwutomowy *Úvod do sociologie* („Wstęp do socjologii”), opublikowany w roku 1905, jego główne dzieło stanowiła zaś pięciotomowa *Sociologie* („Socjologia”). Pierwszy tom, wydany w roku 1916, obejmował zagadnienia metodologii, drugi (1922) historię socjologii, trzeci i czwarty (odpowiednio: 1920 i 1921) - statykę społeczną, podczas gdy piąty, opublikowany w 1921. podejmował zagadnienia dynamiki społecznej. W roku 1928 autor wydał *Systém sociologie v náčrtku* („System socjologii w zarysie”), dziełko zawierające skrócony wykład jego systemu socjologii. W skład systemu obok opracowań dotyczących socjologii abstrakcyjnej wchodziły również prace dotyczące socjologii konkretnej, wśród których należy wymienić opracowanie z roku 1929, poświęcone socjologii prawa i moralności. Chalupný zajmował się również problematyką narodu i charakteru narodowego; jego najbardziej znaną pracą na ten temat była stanowiąca rozwinięcie wcześniej publikowanych studiów, dwutomowa *Národní filosofie československá* („Czechosłowacka filozofia narodowa”), której pierwszy tom został opublikowany w roku 1932, zaś drugi w 1938. Socjolog publikował również studia poświęcone historii Czech (dotyczące m.in. husytyzmu) oraz działaczom czeskiego Odrodzenia Narodowego (w roku 1908 wydał pracę o Karlu Havlíčku, w 1909 o Jungmannie)...

Socjologia Chalupného stanowiła próbę zbudowania systematycznej socjologii na bazie metody klasyfikacyjnej, posługującej się precyzyjnymi kategoriami dla uporządkowania ujmowanych przez nią zjawisk. Socjologia, określana przez niego jako nauka o cywilizacji, uważana była za odrębną naukę abstrakcyjną, a w stworzonym przez uczonego systemie klasyfikacji nauk

- analogicznym do Comte'owskiego (czy Masarykowskiego), którego struktura nie była jednak hierarchiczna, a tworzyła zamknięty krąg - znajdowała się pomiędzy biologią i psychologią, które z kolei graniczyły z chemią i z logiką. Opisując historię swej nauki, autor pojmował ją szeroko i mianem socjologii obejmował różnorodne odmiany myśli społecznej, począwszy od starożytnej myśli orientalnej.

Godny uwagi jest pobrzmiewający niekiedy w pismach Chalupného - przez krótki okres zwolennika politycznego Masarykowskiego realizmu! - ton polemiki z Masarykiem i realizmem. Jest on dostrzegalny zarówno na płaszczyźnie teoretycznej, na której autor stawiał filozofowi zarzut przesadnego indywidualizmu metodologicznego, jak i ideologicznej, na której prezentował nacjonalizm bardziej zdecydowany od Masarykowskiego.

Prawdopodobnie najbardziej interesujący składnik dorobku bmeńskich uczonych stanowiła twórczość ich nieco młodszego kolegi, filozofa i socjologa Josefa Ludvika Fischera (1894-1973). Jego pierwszą pracą na temat socjologii była pochodząca z roku 1925 książka *Saint-Simon a August Comte*, w której wskazywał na nieoryginalny charakter myśli Comte'a i jego zależność od Saint-Simona. Z późniejszych dzieł Fischera warto wymienić prezentację jego systemu filozoficznego, zatytułowaną *Soustava skladebné filosofie: Základy poznání* („System filozofii strukturalnej: Podstawy poznania”), której pierwszy (i jedyny) tom opublikowano w roku 1931, a także dwutomową *Krise demokracie* („Kryzys demokracji”) z roku 1933. Był on także autorem licznych artykułów, między innymi interesujących, krytycznych uwag na temat Masarykowskiej socjologii oraz filozofii czeskich dziejów.

Teoria Fischera przekraczała ramy socjologii, zaś jego „strukturalna” filozofia była próbą stworzenia odmiennej od pozytywizmu, całościowej koncepcji filozoficznej. Wychodził on od krytyki mechanicyzmu. Narzędziem badania społeczeństwa była dlań analiza jakościowa, a nie ilościowa, mająca zarazem charakter funkcjonalny, nie przyczynowy. W przeciwieństwie do społeczeństwa dawniejszego, opartego na kulturowym wzorcu ładu mechanicznego, ilościowego, nowoczesne społeczeństwo postrzegał Fischer jako społeczeństwo ustrukturyzowane, jakościowe, bazujące na naturalnej hierarchii społecznych funkcji: „Społeczeństwo stanowi dla Fischera hierarchiczny system funkcji, które pojmuję jako «tendencje oparte na interesie zmierzające ku obiektywizacji». System funkcji cechuje tendencja do konsensusu, który jest zarazem strukturalny (ład społeczny), jak organizacyjny (instytucja państwa)”¹². Jako rozwiązanie kryzysu współczesnego społeczeństwa, w tym kłopotów nowoczesnej demokracji, która połączona z chaotycznym porządkiem (a właściwie: nieporządkiem!) kapitalizmu okazała swą słabość, proponował wprowadzenie porządku opartego na owym ładzie strukturalnym.

12 J. Macků, op. cit., s. 44.

Najbardziej znaną postacią szkoły praskiej był niewątpliwie Josef Král (1882-1978), profesor filozofii i socjologii uniwersytetu w Bratysławie, a od 1932 w Pradze. Był on autorem książki *Herbartovská sociologie* („Socjologia herbartowska”) dotyczącej m.in. socjologii G.A. Lindnera, opublikowanej w roku 1921. Na uwagę zasługuje również jego studium *Na okraj Masarykovy Sebevraždy* („Na marginesie Masarykowskiej *Sebevraždy*”) z roku 1927, w którym Král porównał Masarykowskie ujęcie samobójstwa z (między innymi) Durkheimowskim, wskazując na błędy i uproszczenia obecne w pracy czeskiego autora. Jego niezbyt obszerny socjologiczny dorobek dopełniają: opublikowana w roku 1937 historia czeskiej i słowackiej filozofii, zatytułowana *Československá filosofie* („Filozofia czechosłowacka”), zawierająca obszerny i wartościowy rozdział poświęcony dziejom czeskiej i słowackiej socjologii, a także drobniejsze teksty, częstokroć nader krytycznie odnoszące się do czechosłowackiej socjologii.

Král przyznawał się do Masarykowskiej inspiracji, aczkolwiek zdecydowanie zawęził pojęcie socjologii: „...rozumiejąc socjologię jako abstrakcyjną i ogólną - i to zarówno podstawową, jak i syntetyczną - naukę o strukturze i rozwoju społeczeństwa oraz o kulturze jako systemie wytworów ludzkiej działalności, podkreślając przy tym psychiczny aspekt zjawisk społecznych, i modyfikując w ten sposób encyklopedyczne pojęcie socjologii jako filozofii poszczególnych nauk społecznych, podczas gdy filozofii społecznej przypadają obecnie problemy społeczne, które nie są w pełni rozwiązywalne na drodze empirycznej”¹³.

Czeska socjologia okresu Pierwszej Republiki nie ograniczała się oczywiście do działalności wymienionych powyżej, najbardziej znanych autorów, należy więc wspomnieć przynajmniej o niektórych spośród innych jej reprezentantów. Autorem należącym do pokolenia Bláhy i Krála - jako zwolennik Durkheimowskiego socjologizmu lokowany zazwyczaj poza głównym nurtem „krytycznego realizmu” był Antonin Uhlíř (1882-1957), autor prac *Socialní filosofie* („Filozofia społeczna”, 1913) i *Sociologická idea* („Idea socjologiczna”, 1932). Spośród młodszych uczonych ze szkoły praskiej warto wymienić przynajmniej trzech: Otakara Machotkę (l 899-1970), Zdeňka Ullricha (1901-1955) i Jana Mertla (1904-1978). Pierwszy z nich habilitował się pracą *K sociologii rodiny*, opatrzoną znaczącym podtytułem *Příspěvek k metodám empirické sociologie* („Ku socjologii rodziny. Przyczynek do metod socjologii empirycznej”, 1932), stanowiącą krytykę dotychczasowych dociekań i próbę określenia właściwej metodologii badań nad rodziną. Był on też autorem książki *Americká sociologie* („Socjologia amerykańska”, 1938), a także (między innymi) napisanej wspólnie z metodologiem i statystykiem Ullrichem broszury o celach i głównych kierunkach socjologii, zatytułowanej *Sociologie v mo-*

13 J. Král, op. cit., s. 197 (streszczenie jego własnego artykułu z pierwszego numeru pisma *Socialní problémy*).

derním životě („Socjologia w nowoczesnym życiu”, 1928). Zainteresowania Jana Mertla dotyczyły głównie socjologii polityki, w której nawiązywał on do prac Maxa Webera (którego nb. również przekładał), zaś jego najbardziej znane dzieła stanowią interesujące książki *Politické strany, jejich úkoly a typy v dnešním světě* („Partie polityczne, ich zadania i typy w dzisiejszym świecie”) z roku 1931 oraz *Byrokracie* („Biurokracja”) z roku 1937. Wśród młodszych brneńskich socjologów na wymienienie zasługuje chociażby Antonin Obrdlík (1905-?), autor m.in. pracy *Povolání a veřejné bláho* („Zawód a dobro powszechne”, 1937), którego siostra Juliána w okresie Praskiej Wiosny pełniła funkcję stróża pamięci brneńskiej szkoły socjologicznej, przyczyniając się do wydania kilku opracowań na jej temat. Na wzmiankę zasługuje również socjolog wsi i wychowania Karel Galla (1901-1987), uczestnik seminarium i asystent Foustki.

Wyrażną próbę wyjścia poza dominujący w Czechach scjentystyczny wzorec socjologii stanowiła socjologia „bilansująca”, jak ją określił Vasil K. Škrach (1891-1943). Za jej głównego reprezentanta, obok samego Škracha (znanego przede wszystkim jako edytor dzieł Masaryka, autora nielicznych artykułów poświęconych teoretycznym problemom nauk społecznych), należy uznać Emanuela Rádla. Moralistyczna i chętnie posługująca się wartościowaniem twórczość autorów tej orientacji, a zwłaszcza samego Rádla, wyraźnie odbiegała od dzieł większości socjologów. Choć w latach trzydziestych wspomniani autorzy weszli w otwarty spór z czeską socjologią, a zwłaszcza ze szkołą praską, to trudno jednak powiedzieć, by wypracowali własny, alternatywny projekt nauki. Kwestię tę zamierzam rozważyć nieco dokładniej w jednym z dalszych rozdziałów.

Wydarzenia następujące po dyktacie monachijskim, rozpoczęte w okresie tzw. Drugiej Republiki przez przemiany zmierzające do utworzenia autorytarnego systemu rządów, a ostatecznie uwięzione w marcu 1939 niemiecką okupacją Czech i utworzeniem na ich obszarze Protektoratu Czech i Moraw (oraz równoczesnym powstaniem pod patronatem Rzeszy słowackiego państwa), nie oznaczały całkowitej likwidacji czeskiej socjologii. Co prawda, czeskie szkoły wyższe zostały zamknięte, ale nie zlikwidowano wszystkich czeskich instytucji, cieszących się początkowo pewną swobodą, która z biegiem czasu ulegała jednak drastycznej redukcji. Masarykova sociologická společnost mogła kontynuować ograniczoną działalność, będąc co prawda zmuszona (dopiero w roku 1940!) do usunięcia ze swej nazwy określenia „masarykowska”. Do roku 1940 ukazywała się *Sociologická revue*, do której nadal pisywali, skryci teraz pod pseudonimami, autorzy pochodzenia żydowskiego. Z inicjatywy stowarzyszenia utworzono w Pradze Sociologický ústav (Instytut Socjologiczny), którego pracami kierował Galia i prowadzono nawet ograniczone badania.

Po wyzwoleniu socjologia w Czechach odradzała się, mimo utraty niektórych wybitnych pracowników, w formie zbliżonej do przedwojennej, choć wzbogacona o nowe instytucje i nowe inspiracje, płynące tym razem przede

wszystkim zza Atlantyku. Niestety jej instytucjonalna egzystencja okazała się nader krótka. Przejęcie władzy przez komunistów w lutym 1948 oznaczało nadanie jej etykiетки „burżuazyjnej pseudonauki”, a następnie dość szybko i tym razem całkowitą likwidację. Powolne odradzanie się, a właściwie tworzenie na nowo czeskiej socjologii mogło się rozpocząć dopiero na początku lat sześćdziesiątych¹⁴.

b) Naród w socjologii Pierwszej Republiki: wprowadzenie

Jak już wspomniałem, jedno ze źródeł, z których mogła czerpać czeska socjologia, stanowiła rodzima tradycja intelektualna. Należy podejrzewać, że największy udział miała ona właśnie w kształtowaniu refleksji na temat narodu, dostarczając łatwo dostępnych wzorów refleksji teoretycznej. Warto wszak pamiętać, by dostatecznie krytycznie odnosić się do jej przywołań, które służyły niekiedy głównie legitymizowaniu własnych twierdzeń, powołujących się na narodowe autorytety uczonych. Przykładu takiej częściowo fałszywej genealogii własnej twórczości dostarcza chociażby twórczość Masaryka, często powołującego się na dzieło Františka Palackiego i Karla Havlíčka, interpretowane wszak w wyjątkowo swobodny sposób. Zresztą i sam filozof padł ofiarą podobnych zabiegów.

Jak skrótkowo określić rodzimy dorobek, do którego mogli nawiązywać czescy socjologowie, chcący zajmować się badaniem narodu? Najogólniej można powiedzieć, że cechował go pluralizm i pewna różnorodność, choć obciążona przeważającym wpływem kulturowej koncepcji narodu. Początki nowoczesnego czeskiego nacjonalizmu można znaleźć u schyłku XVIII wieku, jego obdarzone wyraźniejszymi konturami formy ukształtowały się zaś w pierwszej połowie wieku XIX. W okresie tym na ziemiach czeskich, zamieszkałych zarówno przez ludność słowiańską, jak i niemieckojęzyczną, ścierało się pięć konkurencyjnych koncepcji narodowego rozwoju: austriacka, wielkoniemiecka, [ogólno-]słowiańska, bohemizm oraz czeski nacjonalizm¹⁵. O ile pierwsza z nich, jako rzeczywiście alternatywna droga narodowego rozwoju nie uzyskała większego znaczenia, głównie na skutek niezdolności monarchii do przeprowadzenia skutecznej unifikacji politycznej, to jako idea lojalności wobec państwa - traktowanego jak instytucja ponadnarodowa, nie kwestionująca zastanej tożsamości narodowej - była aż do wojny światowej akceptowana przez czołowych czeskich polityków. Idea słowiańska nie miała nigdy zbyt sprecyzowanego charakteru i z czasem traciła na znaczeniu, choć jeszcze długo wegetowała, grając rolę czynnika wspierającego czeski nacjonalizm. Większą szansę powodzenia przypisuje się niekiedy bohemizmowi, koncepcji traktującej jako pełnoprawnych członków narodu wszystkich mieszkańców ziem

14 Nieco lakoniczną informację o jej późniejszych losach zawiera artykuł E. Urbanka, „Wzlot i upadki czeskiej socjologii”, opublikowany w zbiorze *Socjologia Europy środkowo-wschodniej*, zredagowanym przez J. Muchę i M.F. Keena (IFiS PAN, Warszawa 1995).

15 J. Koralka, *Češi v habsburské říši a v Evropie 1815-1914*, Argo, Praga 1996. s. 19.

czeskich, niezależnie od języka, którym się posługują. Za jego najwybitniejszego, choć niekoniecznie typowego przedstawiciela, uważany bywa niemieckojęzyczny praski filozof Bernard Bolzano. Bardziej realistyczne interpretacje bohemizmu mogły być atrakcyjne głównie dla indyferentnej językowo arystokracji czeskiej, tracącej jednak swe znaczenie polityczne w miarę postępów demokratyzacji. Pewien element tej koncepcji przejął wszak i czeski nacjonalizm: za jej dalekie echo można uznać formułę czeskiego historycznego prawa państwowego (*české státní právo*). Koncepcja ta stanowiła wszak spadek po politycznym sojuszu partii narodowej (staroczechów) z historyczną szlachtą, głoszącą wspierany argumentami historycznymi postulat autonomii ziem czeskich, poddany co prawda perwersyjnej reinterpretacji w duchu nowoczesnego, językowego nacjonalizmu, nie mającego nic wspólnego z tradycją prawną Korony św. Wacława.

Tak więc w drugiej połowie wieku na ziemiach czeskich pozostały dwie zwyczajne koncepcje narodu, czeska i niemiecka. Czeski charakter pierwszej z nich wyrażał się w jej formie kulturowej, przy czym największe znaczenie przypisywano zazwyczaj językowi, a najwybitniejsi działacze narodowi byli literatami, historykami literatury lub językoznawcami, co skłoniło Masaryka do określenia narodu czeskiego jako „narodu filologicznego”¹⁶. Czeska myśl narodowa z pierwszej połowy wieku zdradzała wyraźny wpływ Herdera, przejawiający się między innymi w dominacji naturalistycznego, ahistorycznego ujmowania narodu. Objawiał się on także przeciwstawianiem narodu jako naturalnej społeczności, sztucznemu państwu, a początkowo wręcz odrzucaniem polityki. Od Herdera zaczerpnięto jeden z kluczowych elementów (w żadnym razie nie jedyny i kluczowy element!) czeskiego autostereotypu - wizerunek własny jako pokojowych Słowian, na którym oparto kluczowe przeciwstawienie słowiańsko ści i brutalnej, wojowniczej germańskości. Obraz ten obejmował częstokroć również wizję słowiańskiego egalitaryzmu i demokratyzmu. Naturalistyczny ahistoryzm nie oznaczał u czeskich nacjonalistów braku zainteresowania dziejami. Przeciwnie, zajmowali się nimi nader gorliwie, w tym zwłaszcza mityczną historią słowiańskiego średniowiecza, bądź nieco mniej nośnym husytyzmem, interpretowanymi jako epizody w odwiecznym czesko-niemieckim sporze. Jako naukowe uzasadnienie podobnych koncepcji służyły przez dłuższy czas fałszywe „Rękopis królodworski” i „Rękopis zielonogórski” - rzekome zabytki średniowiecznej literatury czeskiej, ostatecznie zde-maskowane jako fałszerstwa dopiero w latach osiemdziesiątych XIX wieku.

Dominacja kulturowo-językowej wizji narodu implikowała swoisty rodzaj narodowej polityki, polegający w istocie na realizacji Fichteńskiego wzorca oświaty narodowej (warto co prawda wspomnieć, że Fichte n i e b y ł auto-

16 T.G. Masaryk, „Česka otázka” (w:) idem, *Česká otázka. Naše nynější krize*, Svoboda, Praga 1990, s. 16.

rem przywoływanym tak otwarcie i często jak Herder), którą Masaryk określił jako „politykę kulturalną”, względnie „wewnętrzną”. Trzeba przyznać, że była ona w Czechach niezwykle skuteczna, choć niektórzy autorzy widzą w niej przyczynę niepowodzeń czeskiej polityki¹⁷. Prawdziwe życie polityczne pojawiło się jedynie na moment w roku 1848, by zostać niebawem stłumione. Od liberalizacji politycznej lat sześćdziesiątych, która wskrzesiła je z kilkunastoletniego niebytu, następowało wszak stopniowe, ale postępujące upolitycznienie czeskiego nacjonalizmu. Zachodziło ono w nieco osobliwy sposób, polegając zazwyczaj nie tyle na jakiejś jego istotniejszej modyfikacji, co przede wszystkim na nadaniu nowej, politycznej formy dawniejszej językowo-kulturowej treści. Schyłek wieku to okres daleko idących przeobrażeń ziem czeskich, ich gwałtownego awansu cywilizacyjnego, połączonego z radykalnym polepszeniem statusu ekonomicznego i politycznego ludności czeskojęzycznej. W dziedzinie ducha równolegle zachodziły przemiany, których symboliczny wyraz stanowiło zdemaskowanie „Rękopisów”, oznaczające odwrót od historyzmu. Nie był to wszakże odwrót od związanej z nim w paradoksalny sposób ahistorycznej koncepcji narodu - choć ówczesne przeobrażenia pozwoliły prawdopodobnie znaleźć nowe pola realizacji narodowej swoistości, osłabiając znaczenie jednostronnego kulturalizmu i „filologizmu”. Pojawiły się również pewne nowe inspiracje, napływające ze strony teorii rasowych oraz społecznego darwinizmu, które w naturalny sposób harmonizowały z naturalistyczną i ahistoryczną koncepcją narodu. O ile jednak konfliktowe ujęcia stosunków między narodami mogły rzeczywiście wpłynąć na czeską publiczność, to idee rasistowskie raczej się w Czechach nie przyjęły - w każdym razie nie w swej jawnej formie, *explicite* odwołującej się do kategorii rasy jako do podstawowej kategorii teoretycznej.

* * *

Lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte ubiegłego wieku to okres intensywnej działalności postaci, której dorobek możemy analizować w dwojakim kontekście, zarówno tym obejmującym ewolucję czeskiej ideologii narodowej, jak i ujmującym rozwój refleksji dającej się już określić jako socjologiczna, chociaż nie prowadzonej jeszcze w ramach zinstytucjonalizowanej i profesjonalizowanej nauki. Mowa tu oczywiście o Tomášu Garrigue'u Masaryku, którego twórczość stanie się obiektem analizy w następnym rozdziale mej książki. Oczywiście, spośród ówczesnych czeskich socjologów nie tylko Masaryk zajął się problematyką narodu, którą jeszcze w okresie przedwojennym podjęło wielu innych autorów. Zajęli się nią i ci autorzy, którzy po uzyskaniu niepodległości stali się trzonem kadr czechosłowackiej socjologii. Należy tu wska-

¹⁷ Np. John F.N. Bradley w mieszaniu kultury do polityki dostrzega przyczynę porażek tej drugiej (*Czech Nationalism in the Nineteenth Century*, Columbia University Press, Nowy Jork 1984, r. 3).

zać przede wszystkim Emanuela Chalupného, który podjął refleksję nad czeskim charakterem narodowym, publikując w roku 1907 swą pierwszą książkę poświęconą tej problematyce. Mniej więcej w tym samym czasie wydawał on także prace poświęcone twórcom czeskiego Odrodzenia Narodowego. Na uwagę zasługuje także Bláha, którego jedną z najwcześniejszych publikacji naukowych stanowił artykuł, opublikowany w roku 1909 w *Českej mysli*, a zatytułowany „Národnost ze stanoviska sociologického” („Narodowość [widziana] ze stanowiska socjologii”)¹⁸.

Tak samo jak Republika Czechosłowacka nie powstała w ciągu jednej nocy, stanowiąc wynik nie tylko krachu monarchii Habsburgów, ale także owoc kilkuletniej pracy zagranicznych działaczy z Masarykiem na czele i kilkumiesięcznych starań czeskich polityków w kraju, tak i problematyka narodu nie pojawiła się w socjologii Pierwszej Republiki nieoczekiwanie i zniemacka. Oba te fakty są ze sobą związane, a zainteresowanie kwestiami dotyczącymi narodu wzrastało stopniowo wraz z ożywieniem następującym w czeskiej polityce w końcowym okresie konfliktu, gdy widać już było wyraźne oznaki osłabienia monarchii, budzące wśród Czechów nadzieję na korzystny obrót kolei wojny. Wyraz owego zainteresowania stanowił cykl wykładów, wygłoszonych przez uczonych, publicystów i polityków pod patronatem praskiej Filozoficznej Jednoty (Jedności Filozoficznej) w ostatnim roku wojny. Najważniejszym z prelegentów był najprawdopodobniej Emanuel Rádl, którego wykład dotyczył teorii rasowych i stał się początkiem jego długoletniego zainteresowania tego typu problematyką. Wśród mówców znalazły się wszakże i inne osoby ważne dla czeskosłowackiej socjologii, wśród których warto wymienić Antona Štefánka, przyszłego założyciela słowackiej socjologii, z jego wystąpieniem *Pojem československého naroda* („Pojęcie narodu czeskosłowackiego”), a także Antonína Uhlířa, który wygłosił referat zatytułowany *Vědecký a filozofický pojem národa* („Naukowe i filozoficzne pojęcie narodu”)¹⁹.

Inny dowód fermentu intelektualnego, towarzyszącego narodzinom czeskosłowackiego państwa, stanowiła broszura Emanuela Chalupného *Český stát s hlediska sociologie* („Czeskie państwo z punktu widzenia socjologii”)²⁰. Autor postawił sobie za cel znalezienie naukowych podstaw dla czeskiej polityki,

18. I.A. Bláha, „Národnost ze stanoviska sociologického”, *Česká mysl*, r. X (1909).

19. Tematyka niniejszej książki została z założenia zawężona do czeskiej socjologii, przeto analiza poglądów Štefánka zostanie tu, gwoli konsekwencji, pominięta; zainteresowani twórczością słowackiego autora mogą sięgnąć do pracy W. Winclawskiego, *Lud, národ, sociologia. Studium o genezie sociologu slovenského*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1991. Zwracam uwagę, że owo zawężenie problematyki książki stanowi w istocie projekcję o wiele późniejszych podziałów politycznych, mając w gruncie rzeczy anachroniczny charakter i wnosząc do analiz pewien element prezentyzmu. Sądząc z informacji wydrukowanej na trzeciej stronie okładki broszury, zawierającej tekst wykładu Viktora Dvorskiego *Národ a půda* (B. Kočí, Praga 1918), wśród prelegentów⁷ znaleźć się miał także Břetislav Foustka z referatem *Národ a sociologie*. Niestety, nie jest mi wiadome, czy wystąpienie to doszło do skutku.

20 E. Chalupný, *Český stát s hlediska sociologie*, nakł. własnym, Praga 1918.

w tym dla czechosłowackich postulatów państwowo-prawnych. Znalazł je przede wszystkim w naturalnych granicach, choć fragment tekstu poświęcił i wywodowi na temat charakteru narodowego. Chalupný uznał, że stosunki narodowościowe nie są jedynym czynnikiem określającym losy państw, gdyż ważniejsze jest środowisko, a zwłaszcza naturalne granice. Jego zdaniem ziemie czeskie wraz z północną częścią Dolnej Austrii, aż po Wiedeń, stanowiły jednolity obszar. Wysnuwał z tego postulat przyłączenia tego naturalnego przedłużenia czeskiego terytorium w obręb czechosłowackiego państwa. Sądził również, że w jego skład powinna wejść część Węgier, łącznie z Pesztem.

Zainteresowanie problematyką narodu nie uległo zmniejszeniu również w okresie powojennym, na co niewątpliwy wpływ miała odmieniona sytuacja społeczna i polityczna. Jak napisał Bláha: „Ponieważ życie narodowe jeszcze bardziej zmieniło się wraz z nową sytuacją polityczną i prawną, wyciągnięto więc wniosek, że idee i pojęcia, za pomocą których [my, czescy socjologowie] staraliśmy się uchwycić swoje mniej złożone, dotychczasowe życie, okażą się niewystarczające i że trzeba je wobec tego wypełnić nową treścią, odpowiadającą nowym, zmienionym i bardziej złożonym faktom. I w ten [oto] sposób zostaje podjęta wielka rewizja treści narodowego myślenia, wielka rewizja pojęć i przy żywym zainteresowaniu opinii publicznej zostaje wyjaśnione i sprecyzowane pojęcie patriotyzmu, postępowości, demokracji, państwowości, wodzostwa, a zwłaszcza pojęcie narodowości, którego naukowe opracowanie było wcześniej zasługą Jungmanna, Havlíčka, Tyrša; co prawda zwracali oni uwagę przede wszystkim na [jej] zewnętrzne oznaki”²¹. Oto Czesi i Słowacy posiadali własne, narodowe państwo, prowadzące w pełni samodzielną politykę, tak wewnętrzną, jak i zagraniczną, za którą, po raz pierwszy w nowoczesnych dziejach swych narodów, musieli ponosić pełną odpowiedzialność. Państwo to musiało w jakiś sposób rozwiązać dwie kwestie narodowościowe. Pierwsza dotyczyła ułożenia współżycia z członkami mniejszości narodowych, z których najsilniejsza, niemiecka, stanowiła niemal czwartą część obywateli Republiki. Kwestię tę udawano się stopniowo łagodzić dzięki w zasadzie konsekwentnemu respektowaniu traktatowo gwarantowanych praw tej mniejszości. Już w drugiej połowie lat dwudziestych udało się nakłonić reprezentantów jej partii do udziału w rządzie. Niestety, dojście do władzy Hitlera, który wykorzystał ją jako instrument walki z czechosłowackim państwem, spowodowało załamanie wzajemnych stosunków. Kwestia druga, słowacka, była zapewne mniej paląca. Oficjalnie uznano Słowaków za jedną z dwóch gałęzi „narodu czechosłowackiego”, posługującego się dwiema równouprawnionymi odmianami tego samego, czechosłowackiego języka. W praktyce rozwiązania wymagał problem unifikacji Republiki i likwidacji niedorozwoju ziem słowackich. Słowacy nader szybko uzyskali samodzielność kulturową, co nie znalazło wszak należytego odbicia w polityce państwa, na dodatek zaś nie-

21. A. Bláha, *Československá sociologie...*, op. cit., s. 20.

zręczna polityka kierowniczej części słowackich elit politycznych odpychała tych, których uznawano, na podstawie ich życiorysów sprzed roku 1918, za „nie dość dobrych Słowaków”. Skutkiem tego był wzrost ruchu autonomistycznego, na którego czele stała Hlinkowska Słowacka Partia Ludowa (HSLS), a w konsekwencji coraz ostrzej jęła się rysować kwestia słowackich aspiracji do politycznej odrębności.

Jest zrozumiałe, że w takiej sytuacji socjologowie skłonni byli wyobrażać sobie, że nauka może stanowić narzędzie pomocne w rozwiązywaniu istniejących problemów. Nie jestem w stanie wymienić tutaj wszystkich prac napisanych przez czeskich socjologów, a opublikowanych w okresie międzywojennym, które w jakiś sposób dotyczyły narodu. Niech więc o znaczeniu, jakie miało dla nich owo zagadnienie, zaświadczy fakt, że problematykę tę dość intensywnie podejmowały oba czasopisma socjologiczne. W pierwszym, przedwojennym okresie swego istnienia *Sociologická revue* opublikowała czteryście pięć samodzielnych artykułów poświęconych wyłącznie tej problematyce. Interesujące jest, że dwa spośród nich poświęcone były bardziej szczegółowym zagadnieniom słowackim, związanym z polityczną praktyką, a tylko jeden, opublikowany w roku 1936 artykuł „Národ a jazyk” („Naród i język”) autorstwa Alberta Lauterbacha, traktował o kwestiach nieco bardziej ogólnych, mających wymiar teoretyczny²². Niemniej interesujący jest zestaw autorów tych prac, wskazujący w pewnym stopniu na dominujący w redakcji sposób rozumienia narodu i preferowane metody jego badania: autorem dwóch z nich był nie socjolog, a etnograf Jan Husek, dwie zaś prace poświęcone kwestiom słowackim, stanowią dzieło Antona Štefanka. Oczywiście, artykuły nie były jedyną formą obecności problematyki narodu w *Sociologickej revui*, zaś teoria i kwestie ogólniejszej natury pojawiały się w niej również, tyle że raczej w recenzjach lub w artykułach przeglądowych. Wśród zamieszczanych w kwartalniku recenzji wyodrębniony był nawet osobny dział, zawierający omówienia prac dotyczących narodu i państwa. Autorem omawiającym tego typu dzieła był najczęściej sam Bláha.

Także *Socialní problémy* kilkakrotnie drukowały artykuły dotyczące narodu. Dwa pierwsze roczniki pisma opublikowały dwa teksty dotyczące historii i współczesności nacjonalizmu (w szerokim rozumieniu terminu) ujmowane go jako idea polityczna, których autorem był Zdeněk Peška. Ponadto w pierwszym roczniku pisma ukazało się intrygujące, opatrzone licznymi wykresami statystycznymi, studium geografa, demografa i socjologa Jaromíra Korčáka „Příspěvek k teorii narodnosti” („Przyczynek do teorii narodowości”). Autor sugerował w nim, że jedynie część obecnej ludności Czech jest pochodzenia słowiańskiego i że Słowianie, stanowiący element napływowy, zdominowali faktycznie znacznie liczniejszą ludność tubylczą, której to potomkami są w większości dzisiejsi mieszkańcy Czech. Ta teza Korčáka wzbudziła zresztą

22 A.Lauterbach, „Národ a jazyk”, *Sociologická revue*, t. VII (1936).

sprzeciw radykalnych nacjonalistów, którym autor dawał odpór w jednym z konych numerów pisma. Stworzoną przez niego teorię narodu cechowała skrajna ahistoryczność, cofał on istnienie dzisiejszych narodów o tysiące lat w przeszłość, aczkolwiek ich egzystencji nie wiązał z kulturą czy rasą, a z czynnikami geograficznymi - z trwałym zamieszkiwaniem na danym terytorium. Również i w *Sociálních problémech* publikowano drobniejsze artykuły i recenzje prac na temat narodu, wśród których warto wymienić miazdzące recenzje książek Chalupného poświęconych charakterowi narodowemu, autorstwa jego starego nieprzyjaciela, Josefa Krála. Na wyróżnienie zasługują i inne teksty, jak na przykład artykuł Leopolda Silbersteina, autora interesującego się socjologią wiedzy (o której pisał swego czasu również dla *Sociologické revui*) i próbującego ją wykorzystać jako narzędzie do badania stosunków między kulturami słowiańskimi²³.

Wielka waga kwestii narodowościowej spowodowała, że Československá společnost pro studium mensinových otázek (Czechosłowackie Stowarzyszenie Studiów nad Kwestią Mniejszościową) powołała do życia wyspecjalizowane pismo, poświęcone problematyce narodowościowej - wydawany od roku 1930 *Národnostní obzor*. Jak sam tytuł wskazuje, pismo interesowało się raczej wężej pojmowanymi zagadnieniami narodowościowymi, w mniejszym stopniu podejmując kwestie teoretyczne. Warto wszak wspomnieć, że i w nim ukazywały się teksty socjologów bądź autorów związanych w jakiś sposób z socjologią. W niektórych numerach kwartalnika dział recenzji i omówień zawierał odrębną część poświęconą socjologii. Wśród autorów owych tekstów warto zapewne wymienić Antonína Boháča, czołowego czeskiego demografa, czy chociażby wspomnianego już Jaromíra Korčáka, który w artykule „K filosofické diskusi o pojmu národa” („Do filozoficznej dyskusji dotyczącej pojęcia narodu”), nawiązującym do dyskusji toczonych na praskim Międzynarodowym Kongresie Filozoficznym, powtórzył zasadnicze tezy swej skrajnie obiektywistycznej, terytorialnej koncepcji narodu²⁴.

* * *

Powyższy przegląd zawartości czasopism, z konieczności wrywkowy i nieco chaotyczny, wskazuje wszakże zarówno na to, że problematyka dotycząca narodu była rzeczywiście obecna w socjologii Pierwszej Republiki, jak i na to, że nie zajmowała w niej absolutnie centralnego miejsca. Większość zamieszczonych w nich tekstów napisali autorzy z marginesu instytucjonalnej socjologii, etnografowie czy demografowie, choć sporo uwagi systematycznie poświęcali jej i dwaj wielcy „brneńskiej” socjologii, Bláha i Chalupný. Zapoznanie się z treścią prac czeskich socjologów, podejmujących kwestię narodu, pozostawia wrażenie, że ich autorami nie kierowały wewnętrzne impulsy,

23 J. Korčák, „Příspěvek k teorii národnosti”, *Sociální problémy*, r. I (1931); L. Silberstein, „Význam sociologie vědění pro zkoumání kulturních vztahů mezislovenských”, *Sociální problémy*, r. V (1935).

24 J. Korčák, „K filosofické diskusi o pojmu národa”, *Národnostní obzor*, r. VI (1936).

wynikające z integralnie socjologicznych zainteresowań poznawczych. Wydaje się, że przede wszystkim reagowali oni na zewnętrzne podniety, wpływające z sytuacji politycznej, względnie zabierali głos jako uczestnicy publicznych dyskusji, rozpoczynanych i prowadzonych z reguły przez publicystów i uczonych spoza dyscypliny. Trudno uznać, by wypracowano jakiś specyficznie socjologiczny typ refleksji nad narodem; korzystano raczej ze sposobów i form wypracowanych przez filozofów i publicystów politycznych.

Próbując zidentyfikować czynniki wywołujące kolejne fale naukowego zainteresowania problematyką narodu wśród uczonych Pierwszej Republiki, możemy wyodrębnić cztery częściowo nakładające się fale wzrostu znaczenia i atrakcyjności tej tematyki. Pierwszą wywołało samo powstanie narodowego państwa Czechów i Słowaków. Zmieniona sytuacja społeczno-polityczna doprowadziła wszak do przebudzenia dyskusji dotyczących dwóch bardziej szczegółowych kwestii. Po pierwsze, na nowo wyzwoliła zainteresowanie problemem sensu narodowej historii, doprowadzając do wznowienia dyskusji na temat Masarykowskiej koncepcji dziejów czeskich. W obozie zwolenników koncepcji Masaryka znalazł się między innymi Emanuel Rádl, z socjologów wypowiadał się zaś na jej temat, w sposób dość krytyczny wobec koncepcji prezydenta, Josef Ludvik Fischer. Chociaż dyskusja ta była niewątpliwie niezwykle interesująca, dotykając w polemikach Jana Slavíka z Josefem Pekařem czy w tekstach Rádl'a kwestii istotnych dla nauk społecznych jako takich, to uznałem jednak, że problematyka ta wykracza poza historię czeskiej socjologii narodu²⁵. Ona jest głównym tematem moich rozważań, za ważniejszą uznałem więc toczoną w połowie lat dwudziestych dyskusję na temat czeskiego charakteru narodowego. W dyskusji tej zabrał głos między innymi Bláha, próbując zresztą, co ciekawe, wypowiadać się jako reprezentant profesjonalnej socjologii. Oczywiście to ów spór skłonił Chalupného, skądinąd spośród czeskich socjologów w najbardziej integralny sposób zainteresowanego socjologią narodu, do rozszerzenia i ponownej publikacji swych rozważań na temat charakteru narodowego Czechów.

Falę szczególnie intensywnej i długotrwałej dyskusji na temat narodu wywołały dwie, wydane na schyłku lat dwudziestych, książki Emanuela Rádl'a: *Válka Čechu s Němci* („Wojna Czechów z Niemcami”) i nieco później *Národnost jako vědecký problém* („Narodowość jako problem naukowy”). Sprowokowały one do zabrania głosu wielu autorów zajmujących się zagadnieniami narodu. Dyskusja ta stanowiła najprawdopodobniej najsilniejszy katalizator czeskiej refleksji nad narodem, a z teoretycznego punktu widzenia wydaje się nieco ciekawsza od wspomnianego poprzednio sporu o charakter narodowy. Spór ów pozostawał częstokroć na poziomie zdroworozsądkowej refleksji, odwołując się nierzadko do niejasnych kategorii pojęciowych, których nikt, na-

25 Skrótowy opis długiej i nader burzliwej dyskusji na temat Masarykowskiej koncepcji czeskiej historii zawiera rozdział czwarty mej książki *Naród a idea narodowa...*, op. cit. Najważniejsze teksty uczestników sporu zostały zebrane w antologii zredagowanej i opatrzonej przedmową przez M. Havelkę, a noszącej tytuł *Spor o smysl českých dejín* (Torst, Praga 1995).

wet zaangażowani weń uczeni, nie miał ochoty należycie rozjaśnić. Tu natomiast pojawiły się poważne rozważania teoretyczne. Wśród autorów, którzy zabrali głos na temat koncepcji Rádla, był między innymi czołowy przedstawiciel brneńskiej szkoły socjologicznej, Inocenc Arnošt Bláha.